

Даутова Г.Р.
Мифтік әлем

Мақалада «миф» және «мифология» терминдеріне анықтама беріліп, ұлттық және әлемдік мифология мәселелері қарастырылады. Мифтің архаикалық сана үстемдік еткен дәуірде пайда болып, кейінгі мәдениеттерде де сақталып қалғандығы туралы айтылады. Мифтік дүниетанымды дін мен философия ауыстырғандығы жөнінде зерттеуші-ғалымдар пікірлері айтылады. Сонымен қатар мақалада ұлттық және әлемдік мифті салыстыру тәсілі негізінде мысалдар келтіріліп, дәлелденіп сипатталды.

Түрлі халықтар мифтері мен олардың әлемдік көрінісін салыстыра отырып, әлемді қабылдаудың арнайы ұлттық ерекшеліктерін ашуға болатындығы анықталды.

Түйін сөздер: миф, мифология, архетип, қиял, мәтін копустары, архаикалық дәстүр, халықаралық сюжет, мотив.

Dautova G.R.
The Mythical World

This article is dedicated to the problems of national and world mythology. The article content is determined by the terms «myth» and «mythology». It also deals with the values of the basic mythological ideas and images contrasted to the oldest human feelings. Over the millennia, myths were the most important part of the spiritual culture. The people's perceptions of themselves and the world, space and time, reality and existence were also reflected here. It is impossible to understand the spiritual world of ancient human without resorting to the myths.

The examples of national and world mythology were presented and considered in the article.

Key words: myth, mythology, archetype, fantasy, body of text, archaic tradition, the international plot, motive.

Даутова Г.Р.
Мифический мир

Данная статья посвящена проблемам национальной и мировой мифологии. В статье определяется содержание терминов «миф» и «мифология». Так же говорится о значениях основных мифологических представлений и образов сопоставленных с древнейшими ощущениями человека. На протяжении тысячелетий важнейшей частью духовной культуры являлись мифы. В них отражались представления людей о себе и мире, пространстве и времени, реальном и сущем. Не обращаясь к мифам, нельзя понять духовный мир древнего человека.

В статье представлены и рассмотрены примеры с национальной и мировой мифологии.

Ключевые слова: миф, мифология, архетип, фантазия, корпусные тексты, архаическая традиция, международный сюжет, мотив.

МИФТІК ӘЛЕМ

Мындаған жылдар бойы рухани мәдениеттің маңызды бөлігі болып келген «миф» және «мифология» терминдері қазір де жиі айтылып жүр. Осы соңғы он жылдықта біздің қоғамдық өмірімізде «мифтік деңгейдің» жоғарылағаны байқалады. Бірақ мұндай тұжырым жасаудан бұрын «миф», «мифологиялық» терминдерінің мазмұнын анықтап алғанымыз жөн. Ғылымда мифке берілген анықтама өте көп.

«Миф» сөзінің өзі жиі түсінбеушілікке алып келеді. Ғалымдардың айтуынша «Миф дегеніміз не?» сұрағына жауап берудің өзі оңай емес. «Миф» дегеніміз оқиғалар мен кейіпкерлер туралы әңгіме, құдай, батырлар туралы ескі заманғы ертедегі халықтарда болған ертегі аңыз. Мұндай әңгімелеулер ерекше жанр, ең алдымен фольклорлық жанр ретінде қарастырылады. Миф адамдарға ортадағы бір делдал (шаман, абыз, пайғамбар) арқылы жеткізілетін құдретті сөз. Арығарай киелі білім ұрпақтан-ұрпаққа арнайы сақтаушылар арқылы жеткізіледі. Арнайы сақтаушылар дегеніміз, сол шамандар, абыздар, діни қызметкерлер. Дамыған діни жүйелер киелі (сакралды) мәтіннің сақталуы мен өзгеріске ұшырауын да бақылауға алады. Мифологиялық ақпарат тек вербальды мәтіндер арқылы емес, бейнелеу өнері, архитектура, ландшафт тағы да басқа жолдармен де таратылады.

Америка, Африка, Оңтүстік пен Оңтүстік-шығыс Азия, Австралия, Океания мен Сібірден жиналған мифологиялық мәтін корпустарының саны жүз мыңға жуық – дейді орыс ғалымы Ю.Е. Березкин. [1, 77] Өзара еш байланысы, қарым-қатынасы жоқ халықтар ұқсас мифтерді айтып береді. Керісінше, көршілес жатқан елдердің мифтерінен айырмашылықтар байқалуы әбден мүмкін. Бір нәрсені әр халық, әр түрлі сипаттап беруі бәрімізге мәлім. Планетамыздағы барлық елге бірдей көрінетін аспан объектілерін халықтар түрлі мағынада талқылап жүр. Мысалға, үндістер, Оңтүстік Австралия аборигендері, майя мен мексикандықтар, Оңтүстік Американың кейбір үндістері «Құс жолын» («Млечный Путь») ұзын жылан деп есептесе, вьетнамдықтар, қытайлықтар, жапондар, чукчалар, көне перулықтар аспан өзені деп болжамдайды. Оңтүстік-батыс Аляскадағы ненцтер, якуттар, эвенкилер, эскимостар жолды шаңғы ізі ретінде көреді. Литвалықтар, эстондықтар, саамдар, қырғыздар мен қазақтар «Құс жолы» деп атайды.

Келесі мысалға Ай бетіндегі дақтың талқылануын алайық. Еуразиядан Скандинавияға дейін, сондай-ақ Солтүстік Америка жағалауындағы үндістер Ай бетіндегі дақты суға шелек көтеріп бара жатқан қыз немесе әйелдің сұлбасына ұқсатса, үндістандықтар, қытайлықтар мен Мексика үндістері дақтан қоян сұлбасын көреді. Оңтүстік Америка тұрғындарының көбі, Оңтүстік-шығыс Азия, Австралия мен Оңтүстік Африка халықтары бұл көріністі жай жарақат ізі, күйік немесе кір ретінде қабылдайды.

Галатикадағы барлық ұлттардың талқылаулары өзінше ақылға қонымды және түсінікті, бірақ неге осындай нұсқалар ұсынғандығын анықтау қиын. Ай дағының шыныменде неге ұқсайтынын дәлелдеу типті қиынға соқпақ. Ал бір жағынан мұны дәлелдеудің қажеті де жоқ. Тұнық мұхитына жақын орналасқан халықтардың ойына «Құс жолын» өзенмен салыстыру келгені, ал Сібір халықтары өздеріне тән шаңғы ізіне ұқсатқаны дәлелсіз-ақ белгілі. Әрбір ел орналасқан мекен-жайына байланысты мифтің шығу түбін өздерінше құрастырған. Мәдени антропологияның негізін қалаушылардың бірі Франц Боас осы мәселені жүз жыл бұрын көтерген. Ол мәдениетті зерттегенде шеттен алып пайдалану ықтималдығы, мифтердің ұрпақтан-ұрпаққа, бір елден екінші бір елге талай мәрте көшірілетініне, әртүрлі халықтарда ұқсас құбылыстардың еш байланыссыз пайда болуына назар аудару қажет деген қорытындыға келеді.

Ф.Боас өз болжамдарына өте сақ болған. Ғалым да басқа зерттеушілер секілді жер жүзінің түрлі аймақтарындағы туыс емес халықтар түсініктерінің бірдей екендігі кездейсоқтық деген пікірге сүйенді. Мұндай жағдайда ғалыммен келісуімізге тура келеді. Мәселен, аспан шырақтарының әйел немесе ер деп бөлуде мүмкін болатын варианттар көп емес. Жапондықтар мен Парагвай үндістерінің мифологиясында Күн – әйел болғандықтан араларында тарихи байланыс болған деп жорамалдаудың өзі ақылға сыймайды. Алдын-ала шектеуші варианты жоқ бейнелер мен фабулалар болған жағдайда пікіріміз өзгерер еді. [2, 163] Осы жерде түрлі варианттарға ие, бәрімізге белгілі грек мифологиясындағы батырдың жалғыз көзді Қара дәу үңгірінен аман қалу тарихын мысал келтіруімізге болады. Гомер бойынша бөтен бір аралға тап болған Одиссей мен жол серіктері үңгірге кіреді. Үңгірді Полифем деген жалғыз көзді дәу қойшы мекендейді. Полифем үңгірден шығар есікті ауыр таспен жауып, қонақтардың біреуін өлтіріп, жеп алады да жатып қалады. Қалғандары адам жегіш жал-

мауыздың көзін күйдіреді, бірақ есік алдындағы тасты орнынан қозғай алалмағандықтан қаша алмай қалады. Сонда Одиссей Полифемнің бір қора малының қалың жүнінің арасына тығылып қалайық деген ұсыныс жасайды. Қара дәу қозы, ешкілерін шығарған кезде адамдар да еркіндікке шығады.

Осы миф XIX ғасырда-ақ Кавказға таралып, көптеген түркі халықтары мен шығыс славяндықтарға белгілі болады. Кейбір версиялар Гомер нұсқасын қайталаса, ал кейбіреулеріне өзгешіліктер енгізіліп, жақсара түскен. Белгілі кавказтанушы Всеволод Миллер кавказдық нұсқалардың Гомер нұсқасынан емес, көне батыс еуразиялық сюжеттен алынғандығын дәлелдеді.

Біздің қазақ халқында да осыған ұқсап келетін көне аңыздардың нұсқалары сақталған. Сол грек мифінің елесі біздің фольклорда да байқалады. Мысал үшін мына мифке көңіл бөлейік: Батырхан жолдасымен аң аулауға шығады. Жалғыз көзді Қара дәу оларды ұстап үңкірге алып келіп, Батырханға досын өлтіріп, пісіріп қоюды бұйырады. Өзі үңкірден шығар есікті жауып тастап, ұйықтап қалады. Ұйықтап жатқан кезде батыр жалғыз көзді дәудің көзін күйдіріп, өзі мал қораға тығылып қалады. Үңгірден шығу үшін ешкінің терісін оранып алады. Жалғыз көзді дәу малдарын сыртқа шығарған кезде батыр да үңкірден аман-есен құтылады. Еркіндікке шыққан соң, батыр жалғыз көзді дәу деп айқайлайды. Осы қаһармандығы үшін жалғыз көзді дәу батырға малын сыйлайды. Бірақ батыр сыйлықтан бас тартады да, жануарлар жан-жаққа тарап кетеді. Жануарлар дегеніміз, қой, ешкілер емес, жабайы бұғылар, архарлар, құландар болған. Сол кезден бастап далада адамдар аулап жүретін тұяқты жануарлар пайда болыпты. [1, 12]

Ал Еуразияның шығысында, Сібір мен Моңғолиядан арығарай орналасқан халықтарда Полифем сюжеті кездеспейді. Кейінерек Солтүстік Америкада үңгірден қашу сюжеті басқа контексте қайта оралады. Мұнда бас қаһарманның қарсыласы бір көзді дәу емес. Көбінесе сан алуан құбыжықтар мен айдаһарлар Азия халықтарына тән ерекшелік. Сонымен қатар америка мифінің соңында бизондар пайда болады. Осы жерде байқайтынымыз, сюжеттің қазақша вариантындағы мал шаруашылығын кеңейту мәселесінің америка мифінде сақталуы.

Бір сюжетті көшіру кемшіліксіз жүзеге аспайды. Мәтін бірнеше мәрте көшірілгеннен кейін түпнұсқа танымастай өзгеріске ұшырайды. Сондықтан «ақпараттық дәлсіздікті» азайту үшін мәдениетте ақпаратты нақты жеткізетін

жаңа механизм ойлап табуда. Мәселен, шатыры жоқ үй салуға болады, бірақ ол үйде ешкім тұрмайды. Ал мифті алатын болсақ, онда кез келген образдар мен сюжеттерді кездестіреміз. Мифте бәрі де мүмкін. [3, 57] Бірақ біз үшін маңыздысы миф сюжетінің сақталуы.

Миф архаикалық сана үстемдік еткен дәуірде пайда болғанымен, кейінгі мәдениеттерде де сақталып қалды. Көбінесе мифті адамның қиялынан туындаған, шындықпен ортақ еш белгісі жоқ құбылыс деп санайды. Бірақ мұндай пікірдегі кісілер қателеседі. Мифтің шығу тегіне адамдардың қиялынан туған ойлар емес, шынайы өмір негіз болып тұр. Мұны біз М.Горькийдің «в общем является отражением явлений природы, борьбы с природой и отражением социальной жизни в широких художественных обобщениях» – деген пікірінде көреміз. [4, 172] Бұл пікірде миф пен шынайы өмірдің тығыз байланыста екендігі айтылады.

Кейін мифтік дүниетанымды дін мен философия ығыстырды. Бірақ ол уақыт ағынында жоғалып кетпей, көмескі сана мен архетиптік жадынан орын алды. Қазақтың арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас. Көк Тәңірі, Жер-Су мен Ұмай ананы айтпағанның өзінде, түркі халықтарының арғы ата-тек туралы түсініктері тарихтың алыс қойнауларында қалыптаса бастаған. Көк бөрі туралы аңыздар, сондай-ақ көркем шығармаларда бейнеленген тотемдер мифтің әсерлі белгілері болып саналады. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде тотемдік ұғымдар сақталғанымен, олардың нақтылы көріністері өзгерді. Мифтік уақытты басқа типтер ауыстырған соң да тотемдік түсініктер халық жадында архетиптік қызметін атқарып, басқа рәміздер мен таңбаларға айналды. Мысалы, жаугершілік және бостандық үшін күрес заманында Көкбөрі қайсарлыққа шақырған рәміздік рөл атқарған.

Енді жоғарыда айтқан екінші «мифологиялық» терминіне тоқталайық. Ғылыми еңбектерде «мифологиялық» терминінің анықтамасы рационалды (тиімді) дәлелдерге негізделетін типке қосылады. Позитивті ойдан бөлек, осы анықтама ерекше логикалық құрылымға ие. Мұндай мифологиялық логиканың ерекшелігін ең алдымен француз ғалымдары Леви-Брюлдан бастап Леви-Стросға дейін зерттеген. [5, 258] Негізгі мифологиялық ұғымдар мен бейнелердің мағынасы ретінде байырғы адамдардың өздеріне сай келетін қоғамдастық пен табиғи орта бағытын; олардың базалық эмоциялары (таң қалу, қуану, қорқу, аш қалу т.б.); психологиялық әмбебаптық пен қо-

ғамдық сана архетиптерін салыстыруға болады. Алайда осы ұғымдар жалпы адами қасиетте болған жағдайда ұлттық мифология дәстүрлері мәтін арқылы көрсетіледі де, ал оның бейне құрылымы, мифологиялық мән-мағынасы дәл ұлттық мәдениет ерекшелігіне сәйкестіріледі. Сонымен қатар халықаралық мифологиялық сюжет, мотивтер де архетиптік мән-мағынаға сүйенеді. Бастапқы көне эпостарды алатын болсақ, кейіпкерлерінің аңшылық-мергендікпен айналысуы, отты бастапқа иесінен табуы, мифологиялық қаһарманның құбыжықпен күресуі, батырдың атына керек кезде тіл бітіп сөйлей алатыны, айшылық алыс жолдарға көзді ашып-жұмғанша жеткізетіні, жыландардың адам кейіпіне айналуы т.б. сюжеттер ұлттық ерекшелігі жоқ, халықаралық сюжет. Сонымен қатар әр халықтың мифологиялық кейіпкерлерінде, жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлемінде өзіне тән ұлттық спецификасы да байқалады (мысалға, Индра мен Геракл, Прометей мен Ворон). Архаикалық дәстүрге тек жай мифтік шынайылық қана емес, нақты мифологиялық кейіпкерлер бейнесі де тән. Мәселен, Сібір халқы эпостарында, кейіпкердің елеске айналуы, адам ішіне кіруі немесе адамнан бөлініп шығып елес ретінде көзге көрініп, бірте-бірте адамдар өміріне араласып, оларға аң аулау, емделу кезінде көмек беруін айтуға болады. Архаикалық мифте тірінің өлуге айналуы, адамның түрлі аңдарға құбылуы мифтік сана аясында құбылушылық мақсатты түрде болған деп түсіндіріледі. Орыс ғалымы, фольклортанушы В.Я.Пропп осы феноменді фантазия терминінен қашырып, «екінші елес» деп атауға ұсыныс жасайды. [6, 88] Ал, қазақ мифінде құбылушылық кейбір кезде амалсыздықтан болса, кейбір кездерде кейіпкер өз еркімен басқа затқа немесе жануарға айналып отырған. (Бұны біз «Бабалар сөзі» сериясының 10 томынан көре аламыз.) Бастапқы көне адамдар өздерінің күнделікті тіршілігіне қажет заттарға ғана мән береді. Міне, осының нәтижесінде олар қиялға жүгініп неше түрлі мифтер ойлап табады.

Біздің қазақ фольклоры тұрғысынан қарағандағы миф деп отырғанымыз – әлемдік мифология ауқымынан шықпайтын, тіпті, типологиялық сипаты мен оған сәйкес келетін дүниенің, жаратылыстың әртүрлі құбылыстары мен объектілерінің пайда болуын, аспан мен жердің жаратылуын, адамзаттың алғаш қалай пайда болғанын және аңдар мен құстардың шығу тегі мен мінез-құлқын, ерекшеліктерін түсіндіріп баяндайтын прозалық шығармалар. [7, 207]

Қорыта айтқанда, әлемдік фольклорда миф өзіндік ерекше орны бар көне жанр. Миф ғасыр-

лар бойы ел арасында айтылып, әр дәуірдегі қоғамдық идеологияға, әдет-ғұрыпқа сай өзгеріп, жаңарып тұрған. Бастапқыда мифтер қасиетті әңгіме-шежіре түрінде құпия айтылса, кейінен

киелілік сипатынан айырылып, фольклордың кейбір жанрларына қосылды. Жоғарыда келтірілген анықтамалардан миф пен мифологияның екі бөлек дүние екенін көреміз.

Әдебиеттер

- 1 Березкин Ю.Е. Африка, миграции, мифология. Ареалы распространения фольклорных мотивов в исторической перспективе. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2013. – 380 с.
- 2 Lahr M.M. Pattern of Modern human diversification: implications for Amerindian origins // Yearbook of Physical Anthropology. – Vol. 38. – United Kingdom: University of Cambridge, 1995. – 250 p.
- 3 Thompson S. The Types of the Folktale. – FFC, № 184. – Helsinki, 1973. – 120 p.
- 4 Мировая фольклористика. – Т. 3. – Алматы: Издательский дом Таймас. – 2008. – 385 с.
- 5 Oppenheimer S. The Real Eve. Modern Man's Journey Out of Africa. – New York: Carrol & Graf, 2004. – 430 p.
- 6 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.
- 7 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Т. 1. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2009. – 391 б.

References

- 1 Berezkin Ju.E. Afrika, migracii, mifologija. Arealy rasprostraneniya fol'klornyh motivov v istoricheskoy perspektive. – SPb.: Izdatel'stvo SPbGU, 2013. – 380 s.
- 2 Lahr M.M. Pattern of Modern human diversification: implications for Amerindian origins // Yearbook of Physical Anthropology. – Vol. 38. – United Kingdom: University of Cambridge, 1995. – 250 p.
- 3 Thompson S. The Types of the Folktale. – FFC, № 184. – Helsinki, 1973. – 120 p.
- 4 Mirovaja fol'kloristika. – T. 3. – Almaty: Izdatel'skij dom Tajmas. – 2008. – 385 s.
- 5 Oppenheimer S. The Real Eve. Modern Man's Journey Out of Africa. – New York: Carrol & Graf, 2004. – 430 p.
- 6 Propp V.Ja. Istoricheskie korni volshebnoj skazki. – Leningrad: Izd-vo LGU, 1986. – 364 s.
- 7 Qazaq a'debi'etining tari'hi'. On tomdi'q. – T. 1. – Almati': M.O. A'wezov ati'ndaghi' A'debi'et ja'ne o'ner i'nsti'twti', 2009. – 391 b.